

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Karám. A magyar pásztorélet e fontos szavát GOMBOCZ ZOLTÁN, MNy XVII: 124—125 az eddigi szláv és német megfejtési kísérletekkel szemben a török nyelvből magyarázta meg. Eszerint a karám szó a török *qorı-*, *qoru-* 'umgeben, umzäunen, beschützen' igével függ össze, illetőleg a belőle képzett, jól ismert *qora* 'Vieh-hof' -n kicsinyítő-képzős származéka. Ilyen török alak átvétele az osztyák *χuràn*, *χuràn* 'Viehhof' és a mordvin *koram* 'eingezäunter Hof'.

Az eddig ismert török szavakhoz most már hozzácsatolhatjuk az azóta kiadott Kāşyārī XI. századi adatait: (BROCKELMANN után) *qorı-* (RADLOFF, II, 254) 'umgeben, schützen', *qorıy* (R. II, 555) 'Tabubezirk, Reservatweide des Fürsten', *qoruy* (a qifĕaq dialektusban) 'Verhau' *qoruyĕi* 'Wächter'. Ide tartozik az ujjur nyelvű Oguz-monda *qorıyan* 'forteresse, lieu fortifié, camp' szava (T'oung Pao XXVII, 290) és PELLIOU szerint a jól ismert *qoryan* (sic), *quryan* id. (u. o.) is.

Kétségtelenül mongol jövevényszó az ujjur *kürıyän* (Ujjur-kinai szótár II, 28) 'tábor', a csagatáj (PAVET DE COURTEILLE) *کورن*, *کوران*, amelyet PELLIOUVAL *küren* mellett *güren*-nek is olvashatunk. (vö. P. példait: *gürä*, RADLOFF, II, 1453, oszm. *güren*-ről MIKLOSICH, Denkschriften d. W. A. d. W. XXXV, 113, XXXVII, 73, XXXVIII, 161, valamint a perzsa VULLERS II, 1044 *گوران* *guran*). Ugyanúgy mongol szóból van tovább képezve a tel. leb. *küräntek*, sór *kürändek* 'eingezäunter Platz'. Az átvett szót a klasszikus mongolban *kürıyen*-nek írják, a régi mongolban *kürıge*, *küregen* alakban találjuk meg (VLADIMIROV, Sravn. gramm. 198, 200, 201), jelentése 'enclos, clöture, palissade, mur, muraille; camp' (Kow. III, 2638b). Továbbképzett alakja *kürıyeleng* 'cour' Kow. III, 2639a. Az előbbi a chalcha nyelvjárásban *χurĕ*, *χurıĕ*-nek (= orosz *күрѣнь*), az utóbbi *χurĕlĕ*-nek hangzik, VLAD. op. cit. 198, 200. Nagyon valószínű, hogy a mongol *kürıyen* etc. csakugyan összefügg a fenti török szócsaláddal, hiszen régóta ismeretes, hogy a törökségben is, a mongol szókinésben is élhet pl. egy mélyhangalakú szónak pontosan megfelelő magashangú párja hononim, vagy synonym jelentéssel; ebben az esetben azonban *kürıyen* az első szótagában inkább ö-t várnánk, ezzel szemben a mongol nyelvemlékek és a dialektusok egybehangzóan csak ü-t ismernek.

Voltaképen ez most csak másodrendű kérdés, mert a török szó pontos megfelelője megvan a mongolban, vö. Kow. II, 955a *qori-* 'enfermer, mettre en prison, aux arrêts; retenir, défendre, prohiber, empêcher'; főbb származékai: *qoriy* 'défense, prohibition', *qoriyul* 'enclos, endroit clos, étable à cochons, bergerie' és végül *qoriyan*, a régi mongolban *qoruya* 'lieu enfermé, cour, clôture', a chalchában ez utóbbi *xorō* 'двор, огороженное место, стан, лагерь, палата.' VLAD. Sravn. gramm. 206. A kalmükből vö. (A POZDNEEV, Kalmucko-russkij slovarj. SPbg. 1911.) *xorā* 'горница, комната', *xoriul yazar* 'запретное место, (напр. место, назначенное для кочевки хурула, облавы и пр.), *xoriul-* 'держатъ, удерживать; запрещать', *xori-* 'запирать, заключать подъ стражу; запрещать, возвращать', *xorō* 'помещение во дворъ; комната'. Ide tartozik még a mandzsu *xori-mbi* 'einschliessen, verhaften', *xorxo* 'Schrank; Umzäunung; äusserer Sarg; Schweinestall'; *xoriyan* 'Gehege' (GABELENTZ 102).

GOMBOCZ ZOLTÁN szerint a karám egy török **qoran* alak átvétele lehet. A magyar szó szóvégi *m*-je szerintünk, (ha nem feltétlenül magyar fejlődés) törökből is magyarázható: 1. vagy mint denominális képző (*qora-m*), vagy pedig 2. török nyelvterületen belül jelentkező szóvégi *n* ~ *m* váltakozásból megfejthető *-m* végű alak átvételének fogható fel. Ez utóbbira például idézhetjük — a *gyom szám*, stb. csuvas-bolgáros *n* > *m* fejlődésre itt aligha gondolhatunk — a szintén törökből kölcsönzött *korom* szót, amely a kún, oszmánli, krimi, kazáni tatár, baskir, kirgiz (és csuvas) nyelvben szóvégi *m*-mel hangzik: *qurum* stb., viszont a szagájban, kojbálban *-n*-nel ismeretes: *qurun* (GOMBOCZ Z., BTL, 100), ugyanúgy Káşyarínál: *qurun* 'Russ', *qurunči* 'russgeschwärtzer Filz', *qurunluy* 'russig'; a turkiban (SHAW 155) *qurun* és *qurum* 'soot, the black deposit of smoke' alak él egymás mellett.

A *karámnak* ilyenképen feltehető forrása a **qoran* v. **qoram* alak szabályszerű denominális képzés, melyet ugyan sem a törökből, sem a mongolból nem ismerünk, de amely a folytonosan gyarapodó régi török és mongol szóanyagból előbb-utóbb előkerülhet.

Valószínűleg ugyanezzel az igével függ össze *Karakorum* (*Qara qorum*) neve is. Ismeretes, hogy a mongol khánok e sátoztáborát Ögödei építtette át 1235-ben kőbe és fába s fallal vetette körül, s tudjuk azt is, hogy más néven, legalább is kezdetben, *Ordu baliq* volt a neve, ami törökül 'Tábor város'-t jelent. Régóta köztudomású az is, hogy a XIII—XIV. századi nagy mongol birodalomban milyen fontos szerepet játszott a török (ujgur) nyelv a perzsa és a mongol mellett. Úgyhogy nem kell meglepődnünk azon, hogy az egykorú utazók az egyik mongol khánt török néven Mangunak emlegetik (*Mängü*, vö. PELLLOT: Sur quelques mots d'Asie Centrale attestés dans les textes chinois, Journal Asiatique 1913 I, 451—459), hogy Pekingnek török nevét *Cambaluc* (*Qan baliq*)-ot ismerik; stb. Éppen ezért hajlandók vagyunk a Kara-

korum megfejtését is törökben keresni, jóllehet ugyanez a név mint ugyanannak az igének ugyanavval a képzővel képzett származéka a mongolból is megmagyarázható.

E helynév a törökből pedig mint a *qoru-* 'körülvenni, bekeríteni, védeni' *-m* deverbális képzővel alakult *nomene* érthető s jelentése a. m. 'körülvett, védett hely; tábor'. Vö. J. DENY, Grammaire de la langue turque (1920), 550 köv., ime néhány példa: *ič-im* 'action de boire en une fois' < *ič-*, *baq-ım* 'portée du regard' < *baq-*, *öl-üm* 'mort' < *öl-*, *čağ-ım*, v. *čağ-ın* 'éclair' < *čağ-*, *dola-m* 'ce qu'on enroule en une fois', *gül-üm* 'rire' < *gül-*, *qur-um* 'action d'établir, construire, installer; installation, campement' < *qur-*. DENY ez utolsó példája különösen tanulságos esetünkben, mert nemcsak a képzés módját, hanem a jelentést illetőleg is azonos esetet mutat be egy hasonló alakú és jelentésű tőből. Világosan elválasztandó azonban a *qorı-*, *qoru-* szótól a *qur-*, melyre vonatkozóan vö. Kašyari: *qurmaq* (RADLOFF II, 919) '1. aufstellen, (Heer, Zelt), 2. unterstützen etc.' PELLIOTVAL ellentétben idekapcsolnánk a *quryan* szót is.¹⁾

Nem tartozik ide az ismert középázsiai hegláncnak, az Indus folyó és a Tarim medence közt nyuló vízvászlótnak a neve: Karakorum, vagy inkább Karakoram. Ez az elnevezés szintén török s értelmezése nehézségekbe nem ütközik, vö. Kašyari *qorum* (RADLOFF II, 561) 'Geröll, Fels', *qorumluy tay* 'steiniger Berg', turki (SHAW, 154) *قورام qoram* 'ground covered with large blocks of stone (fallen from the mountains)', turki GRENARD szerint (J.-L. DUTREUIL DE RHINS, Mission scientifique dans la Haute Asie 1890—1895, T. III, 383) *قورام qoram* 'éboulis de pierres, moraine de glacier'.

LIGETI LAJOS.

Dzsingisz khán neve. A mongolok történetére vonatkozó különféle nyelvű és írásu változatos forrásanyag nemcsak események azonosítását nehezíti meg, hanem gyakran még a legfontosabb nevek körül is olyan tarkaságot teremt, amelyben a távolabb álló alig tud eligazodni. Eleven példa rá a magyarországi tatárjárásban résztvevő mongol vezérek nevei. E variánsoknak, valamint a mögöttük rejlő kérdéseknek a jellemzésére álljanak itt Dzsingisz khán nevére vonatkozó fontosabb adatok.

Mongol írásos forrásokban kivétel nélkül mindig *Činggis qayan-t*

¹⁾ Ami a szó mongol magyarázatát illeti, láttuk, hogy a régi mongolban a *qori-nak qoru-* töve is van (*qoruya*), az *-m* deverbális nomen-képzőről pedig I. POPPE, Die Nominalstambildungssuffixe im Mongolischen. Keleti Szemle XX, 102, § 12.

olvasunk,¹⁾ világosan szókezdő *č*-vel és szóvégi *s*-szel. Az egykoru és közel egykoru kínai munkákban *č'ing-ki-se han* egész pontosan az előbbi mongol alaknak az átírása. A 'phags-pa-írásos emlékek már *jin-gis-t* írnak, de ezekben az emlékekben a szókezdő mássalhangzó zöngésülésére más példáink is vannak: *za-ra* 'hónap' \sim írott mong. *sara*; *dén-ri* 'ég, isten' \sim i. mong. *ngri* (\leftarrow ujur *ngri*); *yo-rin* '20' \sim i. mong. *qorin*; *ya-'an* 'khán' \sim i. mong. *qayan*, stb. Hasonló változások a ma élő dialektusokból is kimutathatók, sőt belsőmongoliai nyomtatványokban és kéziratokban sem ritkák; *čidkür* 'ördög, manó' \sim *jidkür*; *čalčiya* 'fecsegés' \sim *jalčiya*; *čibkü-* 'vizbe merülni, befulladás' \sim *jibkü-*; ordosz *zalk'in* 'szél' \sim i. mong. *salkin*; chalcha *gēč'ir* 'az ijj végei' \sim i. mong. *kičir* (B. J. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika, 410).

A tibetiben VLADIMIROV (op. cit. 360) egy közelebről meg nem határozott forrás alapján — Dzsingisz neve nincs szótározva — *jin-gir-t* mutatott ki, magunk egy más, kevésbé ismert tibeti műből (*mKhas-pa dan blun-po brtag-pa'i bstan-bčos dge-ldan legs-bšad padma dkar-po'i čhun-po'i 'grel-ba ŋi-ma'i 'od-zer žes-bya-ba bžugs-so*) pedig *čin-gir* alakot írtunk ki. A szóvégi *-r* hitelességéhez nem férhet kétség, de még mindig vitás, vajjon sajátos tibeti jelenséggel van-e dolgunk, vagy pedig összefüggésbe hozható-e a mongolból kimutatható *sr* változással, mint VLADIMIROV próbálja op. cit. 360.

A muzulmán (arab, perzsa, török) feljegyzésekben *čingiz* és *jingiz* változatokat látunk; ez utóbbi azonban nem hozható összefüggésbe a fenti *jin-gis*-szel, magyarázata egyszerűen az, hogy az arabban (csak ilyen nyelvű szövegekben fordul elő) nincsen *č*, csak *j*. Az ily módon megmaradó *čingiz* szóvégi *-z*-je még mindig magyarázatra szorul. Ez a magyarázat pedig kétféle lehet. Vagy alkalmazzuk jelen esetben VLADIMIROV ama megállapítását (op. cit. 362), hogy a mongol szóvégi *s* a törökben *z*-vé lesz; — s ez az eset igen valószínű volna itt —; vagy pedig feltesszük, hogy Dzsingisz neve nem mongol, hanem pl. török eredetű s hogy az idegen szóvégi *z* a mongolban szabályosan *s*-szé változott, a mongolban u. i. nincsen *z*, a kalmük *z* eredeti *j*-re megy vissza. Török etimológiára már régebben gondoltak, nevezetesen a *tengiz* 'tenger' szóval akarták összekapcsolni. Valóban ilyen név a török-mongol névadás szabályainak nagyon megfelelne, vö. MNy. XXVIII, 102, sőt Ibn Batūtánál (C. DEFRÉMERY et le Dr B. R. SANGUINETTI, Voyage d'Ibn Batoutah, I—IV, Paris 1854—58) Dzsingisz khán neve pláne *تنگر خان* *Tengiz xān*. Így magyarázta Dzsingisz nevét RAMSTEDT, Mogholica, 25, majd PELLIOU is, Les Mongols et la Papauté, Revue de l'Orient Chrétien

¹⁾ P. PELLIOU szerint, T'oung Pao (1930) XXVII: 25 Dzsingisz khán csak a *qan* címet viselte.

XXIII (1922—23), 25. P. mintegy megerősítésképpen hivatkozott az általa kiadott Güyük-féle levél török és mongol nyelvű pecsétjében előforduló *kür (u)l(u)g ulus n(u)ng taluü nung han*, ill. *yeke mongyol ulus-un dalai-in hanu jarliü* kifejezésekben a *talui-nung han* és *dalai-in han* 'tengerkán, nagykán' címére. Bizonyos nehézségeket azonban lehetetlen észre nem vennünk.

A *tengiz* > *cingiz* magyarázat persze csak egy **tingiz* alakon keresztül képzelhető el; a mongolban u. i. minden *ti*-ből *či* lett s ez a változás a legrégebb nyelvemlékek korában, a XII—XIII. században, nagyjában már befejeződött. Feltéve már most, hogy a XII. században mongolba átkerült *tingiz*-ből (a szó eredetileg *e*-vel hangzik) még egy kései *ti* > *či* változással *cinggis* lett, akkor

1. legalább is különös, hogy az ugyanolyan régi mongol eredetmondában hogyan maradhatott meg a *tenggis* hangalak egy híres tó (valószínűleg a Bajkál) nevében? vö. a Mongolok Titkos Története, I. fejezet, azután BLOCHET, Introduction à l'histoire des Mongols, Gibb Mem. XII, 273, Sanang Sečennél: *tenggis neretü dalai*, ed. SCHMIDT, 57. Miért hívják a mongol dinasztia hivatalos történetében (*Yüan shih*, 63 fej.) a Kaspitót *K'uan-tengis*-nek? vö. PELLIOU Journal Asiatique 1920 I, 166. De a *tenggis* megvan a mongolban mint közszó 'tó, tenger' jelentésben, KOWALEWSKI III, 1697a, s kimutatható már a XIII. századtól kezdve, így Kirakosnál *tangez* alakban maradt fenn, vö. HOWORTH, History of the Mongols III, 88.

2. Ha már megvan a régi *ti* > *či* változás a *tengiz* feltételezett mongol alakjában, akkor miért nincs meg a *z* > *r*, amint azt a magyar *tenger* szó alapján várni lehetne? (MSFOU XXX, 128). A tibeti *jin-gir*, *cin-gir*-nek itt csak akkor volna bizonyító értéke, ha hasonló alak mongolból is kimutatható volna.

Minderre nincsen kielégítő felelet, meg kell tehát elégednünk azzal, hogy Dzsingisz khán nevének nincsen elfogadható magyarázata. A régi magyarázatok helytelenségéről vö. már I. J. SCHMIDT a Sanang Sečen kiadásához írt magyarázataiban 379 l.

Ha pedig már azt keressük, hogy a felsorolt variánsok közül, melyik is a „helyes“ alak, melyik az, amelyet Dzsingisz khán és mongoljai használhattak, választásunk természetesen nem eshetik sem az arabra, sem a tibetire, hanem csakis a mongol *cinggis* (sporadikusan *inggis*) olvasatra.

A magyarban semmi okunk sem lehet tehát a *Čingiz* vagy *Csin-giz*-féle alak általános használatára (MNY XXVII, 314), hacsak nem kívánjuk vele nyomatékosan jelezni a forrás eredetét. Nem filológiai tárgyú magyar szövegben meg éppen megmaradhatunk a *Dzsingisz khán* írásmód mellett, melyet a közhasználat már szentesített (ACSÁDY,

SZALAY-BARÓTI, MARCZALI, HÓMAN; történeti tankönyvek), akárcsak a *japán* és a *kínai* szó helyesírását, ami pedig jóval távolabb áll akár az etimológiailag, akár a kiejtés szerinti helyes eredeti elnevezéstől.

LIGETI LAJOS.

Nyuvad, nyuvaszt. Székelyföldön közönséges s Erdélyszerte ismert és használt szó a *nyuvad*, *megnyuvad*, *nyuvaszt*, *megnyuvaszt* (vö. MTsz., CzF.). *Nyuvad* jelentése 'fullad'; *belényuvad* 'belefullad'; *mégnyuvad* 'megfullad'. *Megnyuvad a tűz*: 'elfojtódik a lángja, ha pl. sok forgácsot hányunk rá'. Tovább képezve: *nyuvadoz* 'fulladoz, fuldokol' (MTsz., CzF.). A *nyuvad*nak megfelelő műveltető alak: *nyuvaszt* 'fullaszt, fojt'; *belényuvaszt* 'belefullaszt'; *mégnyuvaszt* 'megfullaszt, megfojt'. *Mégnyuvasztja a tüzet*: elnyomja, elfojtja a lángját. Moldvában Bogdánfalván jegyzeteim tanúsága szerint *mégnyuvaszt* nemcsak 'megfojt', hanem általában 'megöl, meggyilkol' is.

Alakváltozatai: (*mégnyuvad* (SzD.^{1,2}, CzF., MTsz.: Székelyföld, Udvarhely m., Marosszék, Csikszentkirály, Kolozsvár), *nyovad* (Háromszék m. Orbai járás Nyr. VII, 332), *nyivad* (GYARMATHI, Affinitas 78, Vocabularium 99b, Tsz. 272a: Székelyföld); (*mégnyuvaszt* (SzD.², CzF., MTsz.: Székelyföld, Udvarhely m. Körispatak, Korond, Homoród, Háromszék m.), (*mégnyivaszt* (GYARMATHI, Affinitas 78; MTsz.: Nagybánya; saját följegyzésem: Kiskolcs).

A *nyuvad*, *nyuvaszt* eredetének kimutatásával már GYARMATHI SÁMUEL foglalkozott. Ő a *nyivadt*, *nyivasztott* szavakat a lapp *nyuowet* 'mactare' szóval veti össze (Affinitas 78; Vö. *nyuowih*, *nyuowih* H., U., *nyuowih* H. etc. 'megnyúzni, lenyúzni; levágni' (állatot). — Lul. *nyuovvat* HALÁSZ, Déli-lapp szótár, 173). BUDENZ (MUSz. 427) szintén a finnugor rétegben kereste eredetüket s a finn *juuttu-* 'suffocari (ex bucca), deficere viribus' (*j. lihapalaan* 'an einem stück fleisch ersticken', *j. uneen* 'in tiefen schlaf fallen' LÖNNR.), és *juupu-* id. szavakkal egyeztetette s ezeknek alapszavát: *juu-* azonosítja a magyar *nyuv-* (*nyuva-*) alakokkal. Az egyeztetés hangtani nehézségeit maga BUDENZ is érzi. „Vajjon ezt, úgymond, régibb *nyug-* vagy *nyub-* előzte-e meg, nincs módunkban eldönteni“. Hogy a hangtani nehézségeket áthidalja, segítségül veszi a f. *uupu-* 'fatigari, delassari, lassitudine corruiere' igét, mely „kevés híján ugyanazt jelenti, mint *juuttu-* (vö. *uuvun uneen lassus sopior*)“. E két ige azonoságára vonatkozólag BUDENZ azt véli, hogy az *uupu-* elejéről az észak-ugor *ny-*nek megfelelő kezdő consonans, ha nem is éppen *j*, amelyen *juupu-* kezdődik, elenyészett. Ennek lehető voltára fölhozza a finn *apaja* 'tractus sagenae' s ezzel szemben a lapp *nyuope* 'sagenam ex aqua extrahere' analógiáját.

MUNKÁCSI BUDENZ szófejtésével foglalkozván (Nyr. XII, 491—2) hozzájárul a m. *nyuvad* és f. *juuttu-* egyeztetéséhez, csak hogy a magyar

ń keletkezését Budenztól eltérőleg úgy képzeli, hogy a finnben mutatkozó *j* hang az eredeti, melyből a magyar *ń* hang *đ* útján keletkezett, mint *kijó, kigyó* és *kényó*; *nyufa* e h. *gyufa* (Erdélyben; *varnyú, sarnyú, epernye, lajtornya*: *vargyú, sargyú* sat., *varjú, sarjú* sat. „Természetesen a f. *juupu*-ban sem eredeti *ń* szókezdő, hanem *j* elenyésztét vesszük föl, mely különben meg is van a f. *juupu*- 'suffocari' szóban s mely hangváltozásra amúgy is sokkal több analogiánk van, mint a szókezdő orrhang eltűnésére“.

A finnugor összehasonlító hangtan mai álláspontján akár a szókezdő *j*, akár a szókezdő *ń* lehetséges megfeleléseire gondolva egy f. *juuttu*- v. *juupu*- ∼ m. *nyuvad* megfelelést hangtörténeti szempontból nem tartunk lehetőnek (Vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 29, 32). De nem tarthatjuk lehetőnek általában a *nyuvad* szavunknak közvetlenül a finnugor rétegből való származtatását sem. Nem tarthatjuk pedig azért, mert a *nyuvad*-, *nyuvaszt*-a mai formájában régi nyelvünkben ismeretlen (vö. NySz., OklSz.). SZABÓ DÁVIDnál tűnik fel először SzD.¹ 58, majd SzD.² 163: „*Nyuvadni*: fúladni, fojtódni, fojlani. Már meg-nyuvadt. A' vízbe nyuvadott. Megnyuvalztom: fúlasztom, fojtom.“ Utána pedig GYARMATHI SÁMUELnél (Affinitas 78, Vocabularium) és PPB. 1801-iki kiadásában találjuk. KRESZNERICS SzD.² nyomán, KASSAI GYARMATHI S. nyomán közli mint székely szót. SzD.-ból veszi át RICHTER ADOLF Fr. magyar-német szótára is (Bécs, 1836), még pedig * alatt mint új szót. Megtaláljuk a Tsz.-ban, a Tzs. (1838)-ban és FOGARASINÁL (1865) is. CzF.-nál már megtaláljuk az egész szócsaládot (*nyuvad*, -ás, -oz, -ozás, *nyuvaszt*, -ás) s a *nyuvad*-ról azt olvassuk, hogy a székelyeknél divatozó ige s hogy a rokon *nyom* és *fű* igékkel egyetemben hangutánzó eredetű.

Tehát a *nyuvad*-, *nyuvaszt*- ige már azért sem származtathatjuk közvetlenül a finnugor rétegből, mert SZABÓ DÁVID előtt nem tudjuk kimutatni a létezését.

Az alábbiakban azt bizonyítom be, hogy a *nyuvad*, *nyuvaszt* az ősrégi *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyomvad*, *nyomvaszt* igeinknek egyik újabb fejlődésű alakváltozata s azzal egyetemben a *nyom* ige származéka.

A *nyom* igeinek zártabb hangzójú alakját megtaláljuk a Jókai-kódexben (161): *megnyumvadotuala* és a NémGl. 263. lapján: *numtath*. A *nyomvad*, *ngomvaszt* alak előzője tehát *nyumvad*, **nyumvaszt* volt. A tő *nyum* (> *nyom*); a *v* reflexiv képző (vö. SZINNYEI NyH.⁷ 76 és Ung. Jahrbücher IV, 118), az *-ad*, *-ed* (frequentativ ∼ inchoativ >) nem-műveltető képző, mellyel szemben különösen az újabb korban *-aszt*, *-eszt* műveltető alakpárt találunk: *éled*: *éleszt*, *marad*: *maraszt*, *olvad*: *olvaszt*, *forrad*: *forraszt*, *dagad*: *dagaszt*, *csügged*: *csüggeszt*, *fonnyad*: *fonnyaszt*, *szakad*: *szakaszt*, *szárad*: *száraszt* (vö. TMNy. 435—6 is). A *nyomvad* és *nyomvaszt* egyik tovább fejlődött alakja: *nyommad* és *nyommaszt* már a régi nyelvben előfordul.

A jelentést illetőleg a régiségben, a népnyelvben és a köznyelvben a következőket találjuk: *nyomvad* 1. (el-, megnyomvad) 'opprimor' 2. 'trucidor, necor' (. . . *megnyomvadotuala haznac romlafatol* Jókai-k. 161). *Nyommadt* 'nyomorult, csenevész, vézna, beteges' (saját gyűjtéséből a Szamoshátról). *Nyomvaszt, nyommaszt*: 1. (le-, elnyommaszt) 'comprimo, opprimo, deprimio, obruo, zusammendrücken, unterdrücken' 2. (megnyommaszt) 'agyonnyom, erdrücken' (pl. kotló a csirkét, Szamosház) 3. (megnyomvaszt, megnyommaszt) 'interimo, trucido, contrucido, erdrücken, vernichten' 4. 'megmaraszt hivatalában' (MTsz.) *Nyomasztó* 'drückend' (pl. adósság).

A *nyomvad* > *nyommad* egymáshoz való viszonya hangtani tekintetben nem szorul magyarázatra. A *nyomvad, nyomvaszt*-ből úgy lett *nyommad, nyommaszt*, mint a *hamvas, hamvad, hamvazó* szavakból *hammas, hammad, hammazó* (MTsz.), meg a *konyvad, konyvaszt*-ből *konnyad, konnyaszt* (uo.) Nem is erre, hanem a *nyumvad* > *nyuvad, nyomvad* > *nyovad* viszonyára akarok itt rávilágítani hangtani szempontból.

A MNy. XX, 336—40. lapján bő adatgyűjtés alapján kifejtettem a szamosháti nyelvújrásban megfigyelt orrhangúsítás szabályait. Megfigyelésem szerint a következő helyzetben: magánhangzó + orrhangú mássalhangzó + spirans (vagy liquida) a szamosháti nyelvújrás az orrhangú mássalhangzót nem artikulálja, ellenben a mögötte álló magánhangzó egész terjedelmében orrhangúvá hasonul. A labialis nasalis: az *m* hang csak labialis spirans mögött indukálja hasonló módon az őt időben megelőző magánhangzót. Tehát pl. **mv* > *ːv*: *terève, barövé-sár, hárvé véka, n^a visz^e vissza*. Gyanításom szerint ez nem csupán a szamosháti nyelvújrás sajátága. Gyanításomat bizonyítja a *szévanó* ~ *szóvanó, mendikás, készertt, istáll, áslóg, píz, tésasszony, ih, joh* stb. példája (MTsz., NySz.), mely szavakban az orrhangú msh. eltűnését a fenti jelenségnek kellett megelőznie, tehát az orrhangú mássalhangzó eltűnévén a spirans hang mögül, orrhangúsította az előtte kiejtendő magánhangzót, mely a fejlődés további során denasalizálódott, vagyis tisztá orális hangzóvá lett. Ezzel magyarázhatjuk más nyelvekben is a spirans hangok mögül a nasalis mássalhangzók elveszését. Pl. olasz: *mostrare* < lat. *monstrare, costanza* < lat. *constantia, trasportare* < lat. *transportare*; oláh *masá, másurá, des* < lat. *mensa, mensura, densus*. Ezzel magyarázható az *ns* mássalhangzó csoportnak MEYER-LÜBKÉ-től egyszerűsödésnek nevezett átváltozása *s*-szé (*ensor* > *cesor, mensa* > *mesa, consules* > *cosules* Romanische Sprachwissenschaft³ 169). Hasonlóképp magyarázandó a moksa-mordvinban és ógermánban észlelt nasalis mássalhangzó eltűnés a spirans hangok előtt (H. PAASONEN Mordvinische Lautlehre, Helsinki 1903, 64. l.; WILMANN'S, Deutsche Grammatik I, 143—4).

Legtánulságosabbak e tekintetben azok a szavak, melyekben a fentebb leírt fejlődés folyamatát időrendben végigkísérhetjük. Ilyen példa

a mai *Szihalom* helység neve. Szihalom az Eger vize balpartján Borsodban Mezőkövesdtől délnyugatra fekszik az Ostoros patak és Poroszló közt. ANONYMUS a szó előtagját a 'kunyhó, lombsátor' jelentésű *szén*: *szén* szóból származtatja (PAIZS, Magyar Anonymus 141). Nála még *Zenuholm* (olv. *Szénholm*); 1324: *Scenholm*; 1339: *Zenhalm*; 1332—7: *Zenhelym*, *Zenholm*. A mai alak 1417-ben és 1493-ban kerül elő: *Zyhalom*. (Vö. CSÁNKI I, 179.)

Így kísérhetjük végig pl. a *soha* szavunk fejlődését is. ÓMS.: *sumha*; 1551: *somha* (LevT. I, 84); Jókai-k.: *sonha*; Jord.-k.: *soha*.

Igen tanulságos az *éh*, *ih*, *juh* kialakulása is. ÓMS.: *junhum*, *jumhumnok*; Jókai-k., Münch.-k. stb.: *jonh*; 1485: *inh*; Winkl.-k.: *énh*; Jókai-k.: *johh*; Czech.-k.: *joh*; Winkl.-k., SYLVESTER, SzD²: *juh*; Serm. Dom., Ers.-k. stb.: *éh*; Peer-k.: *ih*. (Vö. EtSz. 1502; GOMBOCZ, MNy. XVI, 6.)

Amint a *szévonó*-ból lett *szévanó*, a *pézn*-ből *péz*, *piz*, *Szénhalom*-ból *Szihalom* ~ *Szihalom*, *somhá*-ból *soha*, *junh*-, *jonh*-, *énh*-, *inh*-ből *juh*, *joh*, *éh* és *ih*, úgy lett a *nyumvad*-ból *nyuvad*, a *nyomvad*-ból *nyovad* s másfelől a **nyumvaszt* igéből *nyuvaszt*. S amennyire adataink alapján következtethetünk, e változás nem történhetett előbb a 15—16. századnál.

A *nyuvad* ~ *nyovad* > *nyivad*, *nyuvaszt* > *nyivaszt* alakok *u(o)* > *i* hangváltozásának lehető voltáról már HORGER ANTAL (Nyr. XXXII, 260), a magyar hangtörténetben való szabályszerűségéről pedig GOMBOCZ ZOLTÁN értekezett a magyar mélyhangu *i* kérdéséről írt tanulmányában (MNy. XVI, 6).

A *nyommad* és *nyommaszt*, másfelől pedig a *nyuvad*, *nyuvaszt* alakok kialakulására vonatkozó megállapításainkat röviden így foglalhatjuk össze. A kiindulás a *nyumvad*, **nyumvaszt* alakból történt, még pedig két irányban. Egyik fejlődési irány ez: *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyomvad*, *nyomvaszt* > *nyommad*, *nyommaszt* (> *nyomasztó*) és *nyomvad* > *nyovad*. A másik ez: *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyuvad*, *nyuvaszt* > *nyivad*, *nyivaszt*.

Tehát a *nyuvad*, *nyuvaszt* nem származhatik közvetlenül a finn-ugor rétegből. Ellenben a tőszavuk: *nyom*, *nyum* az ugor rétegegig megy vissza. (Vö. SZINNYEI NYH.⁷ 68: *nar*- 'nyom', *holánt*- 'nyomkod', *nd^rmt*- 'zúz'.)

A kétirányú alakfejlődés bizonyos jelentésbeli elkülönődéssel is járt. A *nyomvad*, *nyomvaszt* > *nyommad*, *nyommaszt* megőrizte az alapjelentést: 'opprimor', ill. 'comprimo, opprimo', de e mellett mindkettőnek van 'trucidor, necor', ill. 'interimo, trucidó, contrucidó, erdrücken, vernichten' jelentése is. Az első jelentésről a másodikra való átmenetet képviseli a népnyelvi (*megnyommaszt*), 'agyonynyom' (pl. csirkét a kotló) jelentés.

A *nyuvad*, *nyuvaszt* alaknak azonban az alapjelentéssel való jelö-

lési viszonya megszűnt, csak átviteles jelentése él: 'fullad', ill. 'fojt'. A 'nyomódik', ill. 'nyom' jelentésről az átmenet a 'fullad', ill. 'fojt' jelentésre természetes, okról okozatra, cselekvésről eredményre való átmenet. (Vö. MNy. XXIII, 162—71 és Érintkezésen alapuló névátvitel c. tanulmányomat, 28. kk. 1.) Más nyelvekben is megtaláljuk az analógiáját, mint pl. a finnben: *tukke-* 'bedugni, betönni' > *tukehtu-* 'megfulladni' (vö. SZINNYEI, NyK. XXIX, 476). A *megnyivaszt*-nak különben általánosabb 'megöl' jelentését is följegyeztem Moldvában. 'Megöl' jelentése van Kiskolcson is *megnyivasztnak*.

Íme, tehát a *nyumvad* > *nyuvad*, **nyumvaszt* > *nyuvaszt* származtatás nemcsak hangtani, hanem jelentéstani szempontból is helyes és természetes.

CSÜRY BÁLINT.

Mordízom-adta. A magyar káromkodásnak ez a kifejezésformája nem lehet régi, mert sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban nincsen följegyezve. A károm-szóra és alakváltozataira a következő adataim vannak: „*Mordízom*, azt nekem ne mondja senki“ (KISFALUDY K., Pártütők. 1819. II. felv. 3. jel.); „Oh, *mordózom* a lovát! mikor levetett az ármányos“ (U. o. II. felv. 13. jel.); „*Mordózom!* ez megbántás!“ (U. o. III. felv. 10. jel.); „Császár: *Mordózom!* már nem maradhatok“ (VÖRÖSMARTY, A fátyol titkai. 1834. II. felv.); *mordózom-adta* (Borsod, Abauj, Zemplén m. MTsz.); *morgyiázom teremtette* (Székelyföld MTsz.); *megmordíáz* 'mérgeesen lehord, megszid' (Balaton-mell. MTsz.); köznyelvi alakjai tudtommal *mordízom-adta* és *mordízom-adta*.

A kifejezés KERTÉSZ szerint a kfn. *mordio*, *mordjo*-ból származik; a német szó eredetileg gyilkosságot vagy valami nagy gáztettet jelentő felkiáltás volt, s később a panasz vagy a fájdalom felkiáltása lett (Nyr. XXXV, 425).

A német kifejezés jelentés tekintetében csakugyan közel áll a magyar kifejezéshez, de ez még nem bizonyítja a származtatás helyességét. Nem hihetjük el, hogy egy kfn. szó XIX. századi, esetleg a XVIII. század végéről való magyar kifejezésnek legyen az alapja; a németben GRIMM szótára nyomán használatos volt a kifejezés később is, költőknél, s PUKÁNSZKY BÉLA szóbeli közlése szerint ma is használják az irodalmi műveltségű németek, de forrásuk nem a német köznyelv, hanem SCHILLER *Räuber* c. drámája; a fenti magyar kifejezések azonban nem csupán a művelt köznyelvéi, hanem a népnyelvéi is, sőt, amint láttuk, a székelyek is ismerik. Hangtani szempontból is lehet kifogásunk: ismerünk magyar *mordóz*, *mordíáz*, *mordíz*, *mordítz* alakokat, s ismeretlenek a kfn. vagy irodalmi német *mordio*, *mordjo*-val esetleg egyeztethető **mordióz*, **morgyóz* kifejezések.

A magyar károm-szavakkal összefüggnek a MTsz.-nak következő székelyföldi adatai: *mordíás*, *morgyás*, *morgyiás* 'haragos, durva, kegyet-

len, rettenthetetlen, iszonyú (ember)', *morgyás keringette* (káromkodás). Alapszavuk SIMONYI (NyK. XXIV, 133, TMNy. 375), LACZKÓ (Nyr. XXXVI, 465) és RÉTHEI (MNY. IV, 344) egyöntetűnek mondható megállapítása szerint a magyar *mord*, *mordi* 'mürrisch' és az *udvariás*, *úriás*-féle szókkal együtt a *Tóbiás*, *ceremóniás*-félekkel való keveredés eredményei.

Felmerülhet most már az a gondolat, hogy nem lehet-e a *mordó-zom* stb. alakokat is a magyar *mord* szóból származtatni. Hasonló magyar károm-szavak *disznó-zom-adta* (MTsz.), *kutyázom-adta* (gyakran hallottam Zemplén m.-ben), *mennydörgöm-adtát is* (ARANY, DI. I. kidolg. VI. é.). Alak szerint könnyen csatlakozhatnak ezekhez a *mordó-zom-adta*, annál inkább, mivel a magyar *mord* szót valaha káromkodásokban is használták. A zempléni megyei Tolcsva 1798. évi kéziratos jegyzőkönyvében a következő adatot találtam: „... kutya, forgós, ezer, *mord* teremtetéseikkel... való káromkodást vitt véghez“. A MTsz.-nak székely *morgyás keringette* adata *úriás*-féle változata ennek a *mord* teremtetése kifejezésnek.

A *mordó-zom*, *mordízom*, *mordízom* tehát a magyar nyelvből származtatható, ha az -ó ill. -i, -í elemet is meg tudjuk fejteni (a *mordíáz* a *mordóz* vagy *mordíz*, *mordíz* és a *mordíás* keveredéséből keletkezett). Az -ó, -i, -í elemet megmagyaráznunk nem nehéz. Kezdjük az -i elemmel.

Régi feljegyzésekben gyakran olvashatjuk, hogy hajdan mennyire üldözték a káromkodást: községi előljáró állását is elveszithette emiatt, egyéb bűnösöknél rendszerint nyilvános megvesszőzés járt érte. Ilyen körülmények között gyakran megesett, hogy az indulatba jött magyar káromszavának elején hirtelen észbekapott, s a csúf szónak többi részét enyhítésképpen -i kicsinyítő képzővel pótolta. Az ugyancsak tolcsvai 1798. évi jegyzőkönyvben igen sok ilyen adatot találtam a 'coire' jelentésű magyar igéről: „... szi Hét Teremtette“; „... sszi lelkét mondott“ stb. Az ugyaninnen való „*kutyázom* teremtetett és .. *sszi* teremtetett“ kifejezésből pedig világos, hogy az -i az -m személyragot helyettesíti.

Igy magyarázhatjuk a *basztikuli* tréfás káromszót is. E szó megvan a bánási sváb nyelvben is, s HORGER szerint talán a magyar az átvevő fél (EPhilK. XXIII, 705). E homályos magyarázathoz a folyóirat szerkesztősege u. o. megjegyzi, hogy olasz eredetű. Az EtSz. igen kételkedve, de lehetségesnek tartja az olasz *tuo culo*-ból való magyarázatot. Ezt a magyarázatot elfogadja SIMONYI is (Nyr. XLIV, 30), SPITZER LEÓ azonban azt mondja, hogy a *tuo culo*-val való káromkodás az olaszban ismeretlen (u. o. 22). Ez utóbbiak, amint látjuk, a magyar szónak csupán a végét fejtegetik, míg az elejét, úgy látszik, magyarnak tartják. A *basztikuli* azonban se nem sváb, se nem olasz, hanem magyar kifejezés, s magyar jövevény a svábben is, az olaszban is, ha ugyan

ez utóbbiban tényleg előfordul.¹⁾ A *basztikuli* alaknak ugyanis van *basztikurdi*, *basztirihuri* változata is (EtSz.), s hallani *basztikuri* változatát is. S ha az *r*-es alakot vesszük eredetibbnek, könnyű megállapítanunk, hogy nem lehet más, mint a szintén csak félig kimondott *s* két ízben is *-i* enyhítő-kicsinyítő képzővel megtoldott *b . . ta k . . vája* (a szerkezetre nézve vö. *teremtette fatytya* NySz., a köznyelvi *adta betyárja*). A mai köznyelvi *l*-es alak (*basztikuli*) szándékos változtatás, ferdítés eredménye, hogy a csúf káromkodás eredeti alakja szinte felismerhetetlenné váljék. S csakugyan annyira felismerhetetlenné vált, hogy a köztudat, s a köztudat alapján a MTsz. is, az EtSz. is „tréfás“, tehát megbocsátható, szelídebb fajta káromkodásnak tartja.

A *mordizom-adta* kifejezésben az *-i* képzőre azért volt szükség, mivel az a *kutyázom-adta*, *disznózom-adta*, *mord teremtette* stb.-vel együtt voltaképpen istenkáromlás, s a káromkodó bűne enyhítéseképen alkalmazta az *-i* kicsinyítőt.

A *mordózom*, *mordizom -ó*, *-é*-jének magyarázata is egyszerű. Az *-ó* eredetileg *-o* kötőhangzó ill. tővéghangzó volt, az *-é* is az előbb fejtegetett *-i*-nek megnyúlt alakja. E hangzónyúlásoknak lélektani okuk van. A magyar, de más nép is szereti ugyanis káromkodásokban a hosszan sziszegő, ropogó, pattogó mássalhangzókat, s ez a magyarázata pl. a magyar *terringette*, *kutyázom-adta*, a német *cruccifix* stb. hosszú mássalhangzóinak. A *mord rd*-je is eléggé ropogó, de mégsem olyan adtázó, mint az *rr*, *tty* vagy 'coire' jelentésű *ssz* hangja, s úgy segítettünk magunkon, hogy a „jobb hangzás“ kedvéért az *rd* után következő magánhangzót is megnyújtottuk. Így lett a **mordozom-adtá*-ból *mordózom-adta*, az enyhített alakú *mordizom-adtá*-ból *mordízom-adta*.

JUHÁSZ JENŐ.

¹⁾ Lehetséges, hogy csakugyan megvan vagy megvolt az a szó az olaszban, esetleg az északi olaszban, s átadói a régente „Majland“-ban állomásozó magyar katonák voltak.